

DOI 10.4467/25439561KSR.19.007.11309

TATIANA SENIUSHKINA <https://orcid.org/0000-0003-3505-9443>Taurydzka Akademia w strukturach Krymskiego Uniwersytetu Federalnego
im. W. Wiernadskiego Republiki Krymskiej (Federacja Rosyjska)

TOŻSAMOŚĆ CYWILIZACYJNA JAKO CZYNNIK DIALOGU POLITYCZNEGO POMIĘDZY PAŃSTWAMI SŁOWIAŃSKIMI¹

CIVILISATIONAL IDENTITY AS A FACTOR IN POLITICAL DIALOGUE BETWEEN SLAVIC COUNTRIES

Streszczenie

W związku z nieustanną zmianą czynnika cywilizacyjnego w polityce światowej istnieje konieczność rozwoju dialogu pomiędzy państwami słowiańskimi. Polityczny dialog w niniejszym artykule rozpatrywany jest jako zjawisko systemowe, obejmujące wszystkie sfery życia społecznego: ekonomię, politykę, sferę społeczną i kulturę. Podkreślona została rola kultury, która związana jest z kształtowaniem etycznego i semantycznego fundamentu dialogu politycznego.

W dialogu państw słowiańskich poważną rolę może odegrać kulturowo-symboliczny i światopoglądowy potencjał słowiańskiej tożsamości cywilizacyjnej, może stać się ważnym społeczno-kulturowym drogowskazem w stosunkach międzynarodowych. Uaktualnienie problemu słowiańskiej tożsamości w politycznym dialogu pociąga za sobą konieczność wykorzystania potencjału duchowej kultury Słowian.

¹ W niniejszym artykule wykorzystano fragmenty tez konferencyjnych: Т.А. Сениушкина, А.В. Мохов, А.М. Доржеев, *Цивилизационная идентичность как фактор политического диалога славянских государств*, <https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/20881/%D0%A1%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0%2C%20%D0%A2.%20%D0%90.%20%D0%A6%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB...pdf?sequence=5&isAllowed=y> [dostęp: 11.05.2019].

Summary

Taking into account the constant alteration of the civilisational factor in world politics, there is an urgent need for development of the dialogue between Slavic countries.

Political dialogue is considered by the author of this article as a systemic phenomenon, covering all spheres of social life: economy, politics, social sphere and culture. The role of culture as particularly related to shaping the ethical and semantic foundation of political dialogue is highly emphasized.

It is also highlighted that cultural, symbolic and ideological potential of Slavic civilisational identity can become an important socio-cultural beacon in international dialogue and relations between Slavic countries.

Finally, the author argues that re-involvement of the important factor of Slavic identity in political dialogue implies the necessity to unleash the potential of the Slavs' spiritual culture.

Słowa kluczowe: słowiańska tożsamość cywilizacyjna, czynnik cywilizacyjny w polityce światowej, dialog w polityce

Keywords: Slavic civilisational identity, civilisational factor in the world politics, political dialogue

We współczesnym świecie zaznaczają się nowe tendencje dotyczące kształtowania systemu stosunków międzynarodowych, które wymuszają formowanie koalicji państw-partnerów łączących się w poszukiwaniu odpowiedzi na wyzwania cywilizacji. Dotyczą one wszystkich sfer społeczeństwa. W sferze ekonomicznej do najbardziej aktualnych należą wyzwania dla narodowych gospodarek ze strony monopolistycznego transnarodowego kapitału, w sferze społecznej – pogłębienie rozłamu między biednymi i bogatymi, w sferze religijno-kulturalnej – wyzwania ze strony agresywnego sekularyzmu, antyhumanizmu i amoralności, które są typowe dla współczesnego poziomu rozwoju kapitalizmu. Oprócz wymienionych pojawiają się dodatkowo specyficzne wyzwania związane z wirtualizacją świata i dewaluacją wartości świadomości zbiorowej, które korelują z fenomenem „przepaści pokoleniowej”.

Jak zauważa Oleg Aleksandrowicz Mitroszenkow:

„Każda epoka proponuje własne wyzwania zarówno dla światowej cywilizacji, jak i dla poszczególnych społeczności i krajów. Na przełomie XX i XXI wieku pojawiły się tendencje, których nieuwzględnienie skąże każde społeczeństwo na zepchnięcie na cywilizacyjny margines i pozostanie na peryferiach światowej historii”².

² О.А. Митрошенков, *Цивилизационные вызовы и управленческие ответы в начале XXI века*, „Социология власти” 2011, nr 5, s. 21.

Ponieważ wyzwania cywilizacyjne dotyczą wszystkich sfer rozwoju społecznego, począwszy od kultury i religii, a kończąc na ekonomii, aktualność podejmowanego tematu nie pozostawia żadnych wątpliwości.

Wspólne poszukiwanie odpowiedzi na wyzwania cywilizacyjne, wobec których stanęły wszystkie państwa słowiańskie, kieruje badaczy ku wszechstronnym analizom teoretycznym i praktycznemu wykorzystaniu różnorodnych pokładów i mechanizmów służących rozwojowi dialogu politycznego, który należy rozpatrywać jako wielopoziomowe zjawisko systemowe obejmujące wszystkie sfery życia społecznego: ekonomię, politykę, sferę społeczną i kulturę.

W związku z powyższym szczególnego znaczenia nabierają badania uwzględniające sposoby pokonania izolacji i odbudowania zaufania w stosunkach międzynarodowych krajów słowiańskich. Naszym zdaniem za jedną ze składowych światopoglądowej podstawy dialogu politycznego można uznać tożsamość cywilizacyjną, która jest jednym z elementów konstytuujących oddziaływanie społeczne i społeczno-kulturowe.

Celem niniejszego artykułu jest udowodnienie tezy, że w procesie dialogu politycznego krajów słowiańskich może być wykorzystany kulturowo-symboliczny i światopoglądowy potencjał tożsamości cywilizacyjnej.

We współczesnej literaturze akademickiej pojawia się wiele badań poświęconych tożsamości. Na podstawie przeglądu literatury przedmiotu można wyciągnąć ogólny wniosek, że tożsamość jest formą autoprezentacji zróżnicowanej istoty człowieka, sposobem budowania świata wewnętrznego zgodnie z określonymi typami społeczności – religijnym, kulturowym, etnicznym, politycznym, obywatelskim i innymi. Tożsamość pomaga człowiekowi orientować się w złożonym świecie symboli etnicznych i kulturowych, mających swoje odzwierciedlenie w przestrzeni sensów i idei politycznych.

Tożsamość cywilizacyjna związana jest z najwyższym stopniem doświadczenia przez człowieka swojej przynależności kulturowej. Próbuąc odpowiedzieć na pytanie: Kim jestem?, zestawia on siebie z innymi ludźmi bliskimi mu pod względem kulturowym, religijnym, etnicznym, społecznym, językowym. Tożsamość cywilizacyjna związana jest też z konkretną przestrzenią polityczną, czasem i ustrojem społecznym, tradycjami duchowymi i pamięcią zbiorową. W tym aspekcie wszystkie narody słowiańskie są sobie bliskie pod względem podstawowych kryteriów tożsamości cywilizacyjnej i „rozpoznawalne” na podstawie swoich archetypów historyczno-kulturowych.

Zewnętrzna cechą cywilizacji jest szerokie obejmowanie przez nią poszczególnych kultur i narodów, stałość ich cech społecznych i kulturowych, która przejawia się w identyfikacji społeczno-kulturowej. Prekursor cywilizacyjnego podejścia Nikołaj J. Danilewski w książce *Rosja i Europa (Россия и Европа)* podkreślał, że:

„Cywilizacja, właściwa każdemu historyczno-kulturowemu typowi, tylko wówczas osiąga pełnię, różnorodność i bogactwo, kiedy tworzące go różnorodne elementy etnograficzne, nie będąc pochłonięte przez jedną polityczną całość, korzystając z niezależności, stanowią federację lub system polityczny państw”³.

Rozwijając koncepcję N.J. Danilewskiego, można twierdzić, że w warunkach współczesnych istnieją obiektywne przesłanki dla dialogu politycznego państw słowiańskich na podstawie ich cywilizacyjnej i kulturowo-politycznej wspólnoty. Jednocześnie należy odnotować, że we współczesnym dyskursie akademickim i politycznym zwraca uwagę konkurowanie różnorodnych cywilizacyjnych projektów. W naszej opinii jednym z ważniejszych zadań jest koncepcyjny rozwój teorii cywilizacyjnej, odpowiadający współczesnym warunkom społeczno-politycznym, co mogłoby sprzyjać nie tylko połączeniu teoretycznych wysiłków uczonych zajmujących się problematyką cywilizacyjną, lecz także zadaniom politycznym stojącym przed państwami słowiańskimi na etapie współczesnym.

Słowiański typ kulturowo-historyczny uformował się na dużej przestrzeni kontynentalnej, a jego cechą szczególną jest wieloetniczność i wielowyznaniowość ludności. Większość etnosów wciągniętych przez narody słowiańskie w ogólną przestrzeń kulturową wystąpiła jako uczestnicy procesu kulturalnego i twórcy wspólnych wartości na dużej przestrzeni geograficznej, politycznej i kulturowej. Narody te stworzyły także wielokonfesyjną społeczność, której poszczególne składowe zachowały typowe dla nich właściwości. Jednocześnie kluczową rolę w formowaniu kultury i społeczeństwa narodów słowiańskich odegrało chrześcijaństwo.

Jedną z cech słowiańskiego typu kulturowo-historycznego jest cykliczność kulturowych i politycznych wpływów Wschodu i Zachodu. Najbardziej wyraziście widać to na przykładzie doświadczenia historycznego rozwoju państwa rosyjskiego. Okcydentalizacja zrealizowana przez Piotra I jest najbardziej widocznym przykładem cywilizacyjnego wyzwania dla kultury rosyjskiej ze strony Zachodu. Przez Piotrowe „okno na Europę” do społeczeństwa rosyjskiego przeniknęły nie tylko nauka i oświata w ich zachodnich formach, ale też charakterystyczna dla Zachodu forma państwowej i społecznej sekularyzacji, za której polityczne apogeum można uznać rewolucję 1917 roku i postępujące w ślad za nią procesy odłączenia narodu rosyjskiego od wiary prawosławnej, która na przestrzeni wieków była depozytariuszką tradycji i moralnym drogowskazem w codzienności człowieka rosyjskiego.

Zdaniem Ernesta Gellnera wiara kodyfikuje kulturę⁴. Zatem wartości religijne są głęboko zakorzenione w przestrzeni kulturowej jednostki i społeczeństwa. Fun-

³ Н.Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Москва, Институт мировой цивилизации, 2011, 816 ss., <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/05.html> [dostęp: 11.05.2019].

⁴ Э. Геллнер, *Нации и национализм*, tłum. z ang. Т. Бердикова, М. Тюнькина, Москва, Прогресс, 1991, s. 126.

dament kultury rosyjskiej stanowi wiara prawosławna. Aleksander Siergiejewicz Panarin uważał, że prawosławny typ kulturowy urzeczywistnił to, co stanowiło zapotrzebowanie, jednakże nie zostało zrealizowane na gruncie kultury niemieckiej – racjonalność wartości: „Cały rosyjski intelektualizm nie jest racjonalnością celową, lecz racjonalnością wartości. W niej zawiera się wielkość intencji dobra i piękna”⁵. Ta refleksja teoretyczna Panarina może być ekstrapolowana na przemyślenie właściwości przestrzeni intelektualnej wszystkich krajów słowiańskich, jako że racjonalność wartości, dobro i piękno są wspólnymi sensami, stanowiącymi trzon słowiańskiego typu kulturowo-historycznego.

Zwracając się ku uaktualnionej w niemieckiej filozofii klasycznej u Ludwiga Feuerbacha idei jedności rozumu, woli i serca, zauważymy, że w sensie filozoficznym twórczość intelektualna narodów słowiańskich zawsze miała tendencję do zwracania się w kierunku serca, a nie rozumu. Na przykładzie historii rozwoju krajów słowiańskich można twierdzić, że właśnie dzięki temu dominujące wartości uformowały wyrazistość i obrazowość myślenia filozoficznego, harmonijność koncepcji etnicznej, przejrzystość i konsekwencję prawnego i politycznego światopoglądu krajów słowiańskich.

By pokazać cechy szczególne światopoglądu rosyjskiego, znów zwrócimy się ku ideom A.S. Panarina:

„Dobro uduchowia, piękno czaruje – pisał on – to kształtuje pasjonarność Ducha rosyjskiego, którego na skutek nieporozumienia na Zachodzie wiąże się z ciemnymi, irracjonalnymi źródłami typu chtonicznego. W całych zasobach rosyjskiego oświecenia, urzeczywistnionych w dużych miastach, w instytucjach nauki i kultury, w systemie szkolnictwa zawiera się to, co zgodnie z zasadami zachodniej racjonalności celowej zawierać się nie powinno: namiętna energetyka porywu eschatologicznego ku innym wyższym światom, ku innemu wymiarowi”⁶.

Rozpad ZSRR i powrót krajów słowiańskich na orbitę kapitalizmu jest jednym z przykładów wyzwania cywilizacyjnego ze strony Zachodu. Dobrze wiadomo, że społeczeństwo kapitalistyczne ma istotne problemy moralne. Jak słusznie udowodnił Max Weber, kapitalizm narzuca człowiekowi specyficzny zestaw atrybutów moralnych, zawężając jego osobistą przestrzeń moralnego wyboru⁷.

W warunkach współczesnych moralność podlega korygowaniu ze strony ostrych regulacji biznesowych nowego porządku ekonomicznego. Jak pokazał Max Weber „ekonomiczny etos kapitalizmu” wdziera się do sfery wewnętrznych przeżyć

⁵ A.C. Панарин, *Православная цивилизация в глобальном мире*, Москва, Эксмо, 2003, s. 503.

⁶ Ibidem, ss. 503–504.

⁷ M. Вебер, *Протестантская этика и дух капитализма*, Москва, Ист-Вью, 2002, s. 352.

człowieka, narzucając mu nowy zestaw moralnych wartości, takich jak: bezduszość, egoizm, wyrachowanie, indywidualizm. Analogicznie, przeciwstawne cechy moralne: szlachetność, szczodrość, delikatność, miłosierdzie, charakterystyczne dla wszystkich narodów słowiańskich, stopniowo przestają być społecznie uznanym imperatywem. Ideały etyki protestanckiej, które uformowały się w łonie reformacji i początkowego nagromadzenia kapitału, stopniowo eliminują tradycyjne wartości zachowane w krajach słowiańskich nawet w warunkach socjalistycznego ateizmu, takie jak miłosierdzie, współczucie, brak gniewu i miłość do bliźniego.

Uzdrowienie moralności w krajach słowiańskich jest nie do pomyślenia bez konsolidacji opinii społecznej, bez jedności w świadomości masowej. Z kolei jedność taka możliwa jest w ramach jasnej i zrozumiałej idei, która powinna zawierać fundamentalne wartości i wskazania moralne – ideału narodowego bytu.

Jednocześnie rozwój krajów słowiańskich doświadczył silnego wpływu ze Wschodu. Wystarczy wskazać na okres niewoli mongolskiej w historii rosyjskiej, która w ciągu trzech stuleci ukształtowała nie tylko cechy mentalności narodowej, ale także specyficzny typ kultury politycznej i prawnej. W przypadku Słowian bałkańskich ta kwestia ma szczególnie sens w związku z okresem osmańskim.

Zdaniem A.S. Panarina Rosja, jako kraj mający strategiczne położenie między Wschodem i Zachodem, okresowo boryka się z koniecznością przewartościowania swojego statusu cywilizacyjnego⁸. „Rosyjska egzystencja to natężona międzykulturowa i międzykulturowa dynamika, przekształcona w wewnętrzny kod kultury, gotowy do okresowej zmiany tożsamości” – podkreślał A.S. Panarin:

„Rosja od samego początku formowała się jako zachodnio-wschodni heterogenny twór, świadomie rozwiązując problem twórczej syntezy różnych pierwiastków cywilizacyjnych. Społeczeństwo rosyjskie wstępowało w fazę niestabilności nie wtedy, kiedy stykało się z zewnętrznym wyzwaniem ze strony Zachodu lub Wschodu, ale kiedy to wewnętrzne wyzwanie interioryzowało się, nabierając znaczenia wewnętrznej totalnej samokrytyki. Niestabilność Rosji jako typu socjo-kulturowego związana jest zatem nie tyle z pośrednim położeniem geopolitycznym jako takim, ile z problematycznością tych syntez, których społeczeństwo rosyjskie dokonywało w różnych momentach swojej historii”⁹.

To, co powiedział Panarin, ma swój bezpośredni związek ze wszystkimi krajami słowiańskimi. Los umieścił wszystkie narody słowiańskie na pograniczu kulturowo-historycznym „między Wschodem i Zachodem”. Wyzwania cywilizacyjne ze strony Wschodu i Zachodu ukształtowały szczególnie typ kulturowo-historyczny, który

⁸ В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.В. Рябов, *Россия: Опыт национально-государственной идеологии*, red. В.В. Ильин, Москва, Изд-во МГУ, 1994, s. 113.

⁹ Ibidem.

przejawiał i utrwał swoje własne istotne cechy w procesie poszukiwania odpowiedzi na zewnętrzne wyzwania.

W związku z tym sensowne jest zwrócenie uwagi na popularny we współczesnej nauce akademickiej temat konfliktu zachodnich i wschodnich cywilizacji. Naszym zdaniem dla narodów słowiańskich temat ten ma szczególne znaczenie w związku z konfliktem wartości dwóch kultur: religijnej i sekularnej.

Zdaniem A.S. Panarina: „Współczesne zmaganie światów interpretowane jest za pomocą różnych pojęć, w tym «konfliktu cywilizacji» (zachodniej) ze «wschodnim barbarzyństwem» [...] jako walka współczesnego «społeczeństwa otwartego» z archaicznością narodowego patriotyzmu i izolacjonizmu”¹⁰.

Istotę opisanego powyżej konfliktu A.S. Panarin widział w tym, że w „głębinach zachodniej kultury od dawna współzawodniczą (czasem dziwacznie się przeplatają) dwie zasady: rasistowska i mesjańsko-uniwiersalistyczna. Pierwsza zorientowana jest na konsekwentne przeciwstawienie świata niezachodniej większości ludzkości, druga – na integrację ostatniej w zarządzanej przez Zachód «współczesności»”¹¹. Podkreślał on również, że dramatyczną cechą obecnej epoki jest „nieoczekiwana dominacja pierwszej, rasistowskiej, zasady, która przytłoczyła klasyczny zachodni humanizm. Możliwe, że winę za to ponosi zimna wojna. Wschód, który ucieleśnia groźny ZSRR, po raz pierwszy zaczął wzbudzać nie tyle wyrozumiałą pogardę, ile śmiertelny strach”¹².

Podsumowując to, co zostało powiedziane, przytoczymy jeszcze jeden cytat A.S. Panarina:

„Potrzebna jest zmiana samego paradygmatu stosunków między Zachodem i Wschodem, Północą i Południem, Morzem i Kontynentem, «strefami wzrostu» i zbiedniałymi peryferiami. Tym sposobem kwestia jakościowo innej przyszłości nie będzie kolejną utopią, a życiową koniecznością, bowiem w teraźniejszości, takiej, jaka jest ona dziś, nie dane jest długo pozostawać”¹³.

Rozwijając idee A.S. Panarina przytoczone wyżej, podkreślmy wagę refleksji teoretycznej na temat ideowego, kulturowo-symbolicznego i społeczno-politycznego zjednoczenia państw słowiańskich. Przy czym, naszym zdaniem, istotne znaczenie dla poszukiwań badawczych mają zadania związane z pokonaniem sztucznie stworzonej ekonomicznej i politycznej dezintegracji krajów słowiańskich. Właśnie

¹⁰ A.C. Панарин, *Стратегическая нестабильность в XXI веке*, Москва, Алгоритм, 2003, s. 238.

¹¹ Ibidem, s. 239.

¹² Ibidem, s. 239.

¹³ A.C. Панарин, *Глобальное политическое прогнозирование*, Москва, Алгоритм 2000, s. 7.

na tym polega podstawowa rola słowiańskiej tożsamości cywilizacyjnej, która może stworzyć warunki dla dialogu politycznego państw słowiańskich.

Wnioski

Wszystkie kraje słowiańskie stanęły dziś w obliczu wyzwań cywilizacyjnych, które dotyczą wszystkich sfer społeczeństwa. W sferze ekonomicznej najbardziej aktualne są wyzwania dla narodowych gospodarek ze strony monopolistycznego ponadnarodowego kapitału; w sferze społecznej – pogłębienie przepaści między biednymi i bogatymi; w sferze religijno-kulturowej – wyzwania ze strony agresywnego sekularyzmu, antyhumanizmu i amoralności. Szczególna kategoria wyzwań związana jest z wirtualizacją świata i dewaluacją wartości świadomości kolektywnej, a także z konfliktem pokoleń, który odbija się również w sferze politycznej.

W warunkach pojawiania się nowych wyzwań cywilizacyjnych, rozpatrywanych w niniejszym artykule, nabiera aktualności potrzeba poszukiwania różnorodnych mechanizmów rozwoju dialogu politycznego przez wszystkie słowiańskie kraje, z włączeniem wszystkich sfer życia: ekonomii, polityki, sfery społecznej i kultury, która pełni funkcję szczególną, ponieważ kształtuje znaczeniowy i wartościujący stosunek do dialogu politycznego. W procesie dialogu politycznego wszystkich krajów słowiańskich może być poruszony kulturowo-symboliczny i światopoglądowy potencjał tożsamości cywilizacyjnej, która związana jest z najwyższym poziomem doświadczania przez człowieka swojej przynależności kulturowej. Kraje słowiańskie są sobie bliskie pod względem cech kulturowych, religijnych, społecznych, językowych, mają wspólne korzenie historyczne, związane z tradycjami duchowymi i pamięcią zbiorową.

Unowocześnienie słowiańskiej tożsamości cywilizacyjnej zakłada zaangażowanie potencjału duchowego jednolitej przestrzeni kulturowo-historycznej, a także koncentrację wszystkich rodzajów elit w procesie dialogu społecznego, który okaże się funkcjonalnie użyteczny tylko pod warunkiem, że będzie miał charakter systematyczny i zostanie podtrzymany przez wszystkie warstwy społeczeństwa.

Pomimo obiektywnej celowości budowania warunków dla dialogu politycznego krajów słowiańskich, należy wziąć pod uwagę istniejące na danym etapie sprzeczności w międzynarodowym systemie politycznym, okresowo zaostrzające się w efekcie oddziaływania przyczyn ekonomicznych i politycznych, które oddziałują przede wszystkim zewnątrz. Jednakże nie oznacza to, że słowiańskie kraje nie powinny bronić swoich własnych interesów na arenie międzynarodowej. Ważnym krokiem na tej drodze jest kulturowa, oświatowa i naukowa integracja krajów słowiańskich, którą można przeciwstawić politycznym projektom dezintegracyjnym.

Literatura

- Вебер М., *Протестантская этика и дух капитализма*, Москва, Ист-Вью, 2002.
- Геллнер Э., *Нации и национализм*, tłum. z ang. Т. Бердикова, М. Тюнькина, Москва, Прогресс, 1991.
- Данилевский Н.Я., *Россия и Европа*, Москва, Институт русской цивилизации, 2011, 816 ss., <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/05.html> [dostęp: 11.05.2019].
- Ильин В.В., Панарин А.С., Рябов А.В., *Россия: Опыт национально-государственной идеологии*, red. В. Ильин, Москва, Изд-во МГУ, 1994.
- Митрошенков О.А., *Цивилизационные вызовы и управленческие ответы в начале XXI века*, „Социология власти” 2011, nr 5.
- Панарин А.С., *Глобальное политическое прогнозирование*, Москва, Алгоритм, 2000.
- Панарин А.С., *Православная цивилизация в глобальном мире*, Москва, Эксмо, 2003.
- Панарин А.С., *Стратегическая нестабильность в XXI веке*, Москва, Алгоритм, 2003.
- Политическое пространство и социальное время: система координат в меняющемся мире*, red. Т.А. Сенюшкина, Д. Танчиц, Симферополь, ИТ Ариал, 2019, <http://charaxforum.cfuv.ru/pdf/35.pdf> [dostęp: 11.05.2019].
- Сенюшкина Т.А., *Православные ценности и русская правовая культура*, „Культурологический журнал” 2017, nr 4 (30), <http://www.cr-journal.ru> [dostęp: 11.05.2019].
- Сенюшкина Т.А., *Православная система ценностей как фактор формирования правосознания в России*, *Elektroniczne wydanie naukowe: „Альманах Пространство и Время”* 2015, t. 9, wyd. 1: Цивилизации в эпоху глобализма. Тематический выпуск кафедры философии политики и права Философского факультета МГУ им. М.В. Ломоносова к 75-летию со дня рождения А.С. Панарина, <https://cyberleninka.ru/article/n/tsivilizatsii-v-epohu-globalizma-tematicheskii-vypusk-kafedry-filosofii-politiki-i-prava-filosofskogo-fakulteta-moskovskogo> [dostęp: 11.05.2019].

References

- Danilevskij N. Ya., *Rossiya i Evropa*, Moskwa, Institut russkoj civilizacii, 2011, Available at: <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/05.html> [accessed: 11.05.2019].

- Gellner E., *Nacii i nacjonalizm* [Nations and Nationalism], transl. T. Bierdnikova, M. Tiun'kina, Moskwa, Progress, 1991.
- Il'in V.V., Panarin A.S., Ryabov A.V., *Rossiya: Opyt nacional'no-gosudarstvennoj ideologii* [Russia: The Experience of Nation-State Ideology], V.V. Il'in (ed.), Moskwa, Izd-vo MGU, 1994.
- Mitrosheikov O.A., *Civilizacionnyye vyzovy i upravlencheskie otvety v nachale XXI veka* [Civilization Challenges and Managerial Responses at the Beginning of the 21st. Century], „Sociologiya vlasti” 2011, no. 5.
- Panarin A.S., *Global'noe politicheskoe prognozirovanie* [Global Political Forecasting], Moskwa, Algoritm, 2000.
- Panarin A.S., *Pravoslavnaya civilizaciya v global'nom mire* [Orthodox Civilization in the Global World], Moskwa, Eksmo, 2003.
- Panarin A.S., *Strategicheskaya nestabil'nost' v XXI veke* [The Strategic Instability in the 21st. Century], Moskwa, Algoritm, 2003.
- Seniushkina T.A., Tanchich D. (eds.), *Politicheskoe prostranstvo i sotsial'noe vremia: sistema koordinat v meniaiushchemsia mire* [Political Space and System of Social Coordinates in a Changing World], Simferopol', IT Arial, 2019, Available at: <http://charaxforum.cfuv.ru/pdf/35.pdf> [accessed: 11.05.2019].
- Seniushkina T.A., *Pravoslavnye tsennosti i russkaia pravovaia kul'tura* [Orthodox Values and Russian Legal Culture], „Kul'turologicheskii zhurnal” [Cultural Journal] 2017, nr 4 (30), Available at: <http://www.cr-journal.ru> [accessed at: 11.05.2019].
- Seniushkina T.A., *Pravoslavnaia sistema tsennostei kak faktor formirovaniia pravosoznaniia v Rossii* [The Orthodox System of Values as a Factor in the Formation of Legal Consciousness in Russia], „Al'manakh Prostranstvo i Vremia” [The Almanac of Space and Time] 2015, vol. 9, issue 1. The electronic issue of the Department of Philosophy and Law of the Philosophical Faculty of the Moscow M.V. Lomonosov State University to the 75 Birthday of A.S. Panarin, Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsivilizatsii-v-epohu-globalizma-tematicheskii-vypusk-kafedry-filosofii-politiki-i-prava-filosofskogo-fakulteta-moskovskogo> [accessed: 11.05.2019].
- Weber M., *Protestantskaya etika i duh kapitalizma* [The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism], Moskwa, Ist-V'yu, 2002.

Przełożyła Urszula Cierniak